

L'epístola X, 96 de Plini a la llum d'altres fonts del segle II¹

Òscar de la Cruz Palma

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

08193 Bellaterra (Barcelona), Spain

Data de recepció: 19/12/1997

Resum

A la carta X, 96 Plini posa en evidència els conflictes entre els romans i els cristians de la seva època. És un document de referència obligatòria per estudiar la realitat jurídica i social dels primers cristians a l'Imperi. Nosaltres proposem llegir aquesta epístola en relació amb d'altres textos contemporanis de procedència romana i cristiana. Així, veiem que el problema que planteja Plini a l'emperador Trajà no és una qüestió personal, sinó un conflicte històric que tant els uns com els altres reflecteixen als seus textos.

Abstract

In the X, 96 letter, Pliny makes clear the confrontations between the Romans and the Christians of his time. This document is an obligatory reference to study the juridic and social reality of the first Christians in the Roman Empire. We propose to read this epistle in relation to other contemporary text of Roman and Christian origin. In this way, we see that the problem Pliny exposes to the Trajan Emperor, it is not a personal question, but a historical problem which is reflected in the literature of the Romans and the Christians.

Sollemne est mihi, domine, omnia de quibus dubito ad te referre²

Així comença Plini el Jove la carta X, 96 a l'emperador Trajà, emesa vers l'any 111-112 des de Bitúnia-Pontus, la regió de l'Imperi romà al sud del mar Negre³. El motiu és important i el té força preocupat (*nec mediocriter haesitavi* §2). Necessita

1. Aquest breu article no hauria estat possible sense les correccions i les millores que els professors Ramon Freixes, Gemma Puigvert i Jaume Medina han fet al meu català. Ara vull deixar constància del meu agraïment.
2. Pel que fa als textos de Plini, utilitzem sempre l'edició de R.A.B. MYNORS, *C. Plini Caecili Secundi epistularum libri decem*. Oxford Univ. Press, 1992¹⁰ (1963¹).
3. Per als problemes de datació i de lloc vegeu A.N. SHERWIN-WHITE, *The letters of Pliny*. Oxford, 1966.

més que el consell d'un amic (i es podria sostenir que entre ells dos hi havia una bona amistat), l'ajut d'algú superior: sembla que un cert buit legal en els processos d'acusació dels anomenats *cristians* impedeix l'advocat d'actuar amb seguretat: *ideo nescio quid et quatenus aut puniri soleat aut quaeri* (§1). No hi ha en la seva comanda cap pregunta sobre si hi ha una llei que obligui a empresonar els cristians, ni tan sols si és obligat de perseguir-los. Plini pregunta a l'emperador si s'ha de jutjar algú pel fet d'anomenar-se *cristià*, tot i que sigui impune d'acusacions delictives: *nomen ipsum, si flagitiis careat, an flagitia cohaerentia nomini puniantur* (§2).

Coneixem altres referències a la persecució dels cristians anteriors a aquesta (potser les més famoses són les de Tàcit, *Annales*, XV,44 i Suetoni, *Nero*, XVI,2) i s'ha parlat de l'existència, des de Neró, d'una llei especial de persecució anomenada genèricament *institutum Neronianum*, sobre la redacció de la qual hi ha seriosos dubtes⁴. No és la nostra intenció entrar en aquest debat, sinó assenyalar ara que Plini no sap ben bé si actua adequadament en els judicis dels acusats de cristianisme⁵. El seu *modus operandi* sembla deixar entreveure una certa inseguretat: ell els interroga fins a tres vegades (§3) i, si s'entesten a negar-se a suplicar davant la figura de l'emperador amb encens i vi, es considerarà que són pertanyents a aquesta secta (§3-5). La pregunta «ser cristià, és un delicte?» és el tema d'aquesta carta de Plini a l'emperador. L'obstinació dels acusats, siguin homes o dones⁶, posa tan nerviós l'advocat, que en cas de dubte creu punible la seva ferma tossuderia (*peritiam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri* §3), i els fa mereixedors de càstig. Aquesta insolent actitud d'insubmissió referma la visió dels romans envers el cristianisme, que és considerat una *superstitio*⁷ i no pas una *religio: nihil aliud inveni quam superstitionem pravam et immodicam* (§8).

Els comentaris i les anàlisis sobre aquesta carta de Plini i la moderada resposta de l'emperador (Plin. *Ep.* X, 97) han atapeït les pàgines d'una extensa i acurada bibliografia⁸ interessada en el tema de l'origen (històricament parlant) del cristianisme i de la seva ràpida difusió. Les certeses de la realitat històrica que es poden deduir d'aquest document vénen asseverades, creiem nosaltres, sobretot per la comparació amb les fonts contemporànies. Les primeres apologies del segle II que comencen a sortir a l'època dels emperadors Adrià (117-138), Antoni Pius (138-161)

4. Presenta un bon *status quaestionis* el llibre de Ladislav VIDMAN *Étude sur la correspondance de Pline le Jeune avec Trajan*. Roma, 1972 (reed. anastàtica de 1959). Vegeu també A.N. SHERWIN-WHITE, «The early persecution and Roman law» a *The letters...*, p. 772-787.
5. La frase *propositus est libellus sine auctore multorum nomina continens* (§5) es pot interpretar com el llistat d'acusats de cristianisme. Això no demostra l'existència de la persecució decretada i sistemàtica, però sí, como a mínim, els recels que patia aquesta comunitat des del punt de vista oficial.
6. Cf. §2 i l'esment d'unes «diaconesses» turmentades al §8.
7. També en els passatges esmentats de Tàcit i Suetoni el cristianisme és considerat una *superstitio*.
8. Aquesta carta ja va ser comentada des de molt aviat. Eusebi en la seva *Historia Ecclesiastica*, III, 23 la comenta detalladament, i reconeix que ell l'ha llegida dins l'*Apologia* de Tertul·lià, de la qual fa un resum. D'altra banda, no entrem en els problemes d'autenticitat, molt ben resumits a L. VIDMAN, op. cit., p. 87-88.

i Marc Aureli (161-180), sempre abans dels decrets de persecució declarats al segle III, juntament amb la carta de Plini o les notícies de Tàcit i de Suetoni, Juvenal i Flavi Josep (i amb els textos que en aquest moment representen la formació de la Bíblia, especialment del Nou Testament⁹, i les *Acta Martyrum*) completen el *corpus fontium* més important per immersir-se en els problemes dels orígens del cristianisme. Comparats entre si, encaixen com les peces d'un trencaclosques i ens dibuixen força nítidament la desinformació dels romans i l'obstinació dels primers cristians.

Així, per exemple, a les actes del martiri de sant Policarp (c. 155-177), un procònsol, com un *secundus Plinius*, interroga amb la mateixa virulència els cristians atrapats: «Ἐπιμένοντος δὲ πάλιν αὐτοῦ καὶ λέγοντος: Ὅμοσον τὴν Καίσαρος τύχην, ἀπεκρίνατο: Ἐὶ μενοδοξεῖς, ἴνα ὁμόσω τὴν Καίσαρος τύχην, ὡς σὺ λέγεις, προσποιεῖ δὲ ἀγνοεῖν με, τίς εἰμι, μετὰ παρρησίας ἄκουε: Χριστιανὸς εἰμι. [...]» (*Act. Polic.* 10,1)¹⁰.

La carta de Plini vol explicar a l'emperador qui són els cristians, què fan, on es reuneixen, quina edat tenen... Crida l'atenció, però, que Plini no destaquí el tret més important per a una mentalitat fonamentada en la veneració als déus: el monoteisme dels cristians no li sobta. Tímidament diu entre altres coses: *carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem...* (§7), és a dir, refereix, molt per sobre, que consideren Crist un déu. No comprèn clarament Plini, ni potser tampoc Trajà, la idiosincràsia d'aquesta secta i tots dos temen més per la tossuderia dels cristians a negar-se a venerar la imatge de l'emperador i per la seva capacitat d'expansió (*neque ciuitates tantum, sed uicos etiam atque agros superstitionis istius contagio peruagata est* [§9]) que no pas per la negació dels déus del panteó oficial¹¹.

En molts passatges de les Escripures¹² són rebutjades les imatges dels ídols; la seva veneració és comparada amb els crims de robatori i d'homicidi. És ben cert que els cristians de l'època de Plini no coneixen alhora tots els passatges que nosaltres som capaços de citar. Però es també ben segur que el rebuig de la idolatria pertany als fonaments de la seva doctrina, que en termes semblants és com declarar la impossibilitat d'adorar cap altre déu que no sigui el Déu autèntic. Aquest principi hauria estat obvi i fàcil de recordar en una època en què les imatges dels déus del panteó romà eren a tot arreu. Recordem, a més, que des d'Octavià també l'emperador és *divus*¹³ i la història de l'art ens mostra catàlegs de figures i de relleus d'em-

9. Cf. per exemple, *Act. Apost.* 16, p. 19-40.

10. VV.AA., *Acti e passioni dei martiri*. Roma, 1953.

11. Cal recordar que des de Tiberi, l'escriptor grec Apió havia llançat infàmies contra els jueus, i havia creat històries antipopulars en el seu llibre *Αἰγυπτιακά*. Algunes d'aquestes infàmies van ser recollides després per Plutarc o Tàcit, com la del ritual jueu de prendre un nen grec cada any i sacrificar-lo tot cridant impropis contra els grecs. A un romà desinformat li podien influir unes històries com aquestes, que podien córrer entre la població. La notícia està recollida a W. KELLER, *Historia del pueblo judío*. Barcelona, 1994, p. 57.

12. P. e. A.T.: *Is.* 2,20; 31,7; *Ier.* 2,11; *Ez.* 14,7; *Za.* 13,2; N.T.: *Act.* 21,25; *I Cor.* 6,9; 10,14; *Gal.* 5,20; *Apoc.* 22,15.

13. Cf. p. e. l'encapçalament de la famosa inscripció: *Rerum gestarum divi Augusti, quibus orbem terrarum imperio populi Romani...*, Gian Guido BELLONI (ed.), Università Católica, Milà, 1987.

peradors divinitzats. Els romans, doncs, havien trobat fàcilment un «punt feble» envers aquells que ells consideraven jueus o cristians, ja que la distinció entre jueus i cristians no quedava gaire clara per a la mentalitat d'un romà com Plini. La negació de jurar en nom de l'emperador era, doncs, una prova que feia palesa amb més garanties la pertinença a «la secta» que no pas les proves de veneració d'un sol déu, que és un principi menys delictiu dins l'amplíssim sistema de la religió romana. Vet aquí que la prova del jurament per l'emperador sigui, a la carta de Plini, més contundent que la de tenir un sol déu, que passa gairebé per alt.

L'apologia de Justí llegida en paral·lel amb la carta de Plini recobra un nou interès. Més que teològicament o filosòficament, Justí s'ocupa d'explicar jurídicament a l'emperador Antoni Pius les raons de la injustícia que es comet contra els cristians jutjats a la manera de Plini¹⁴. L'encapçalament de la primera apologia de Justí (datada vers l'any 150) deixa ben clara la intenció jurídica: «ὅπερ τῶν ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων ἀδίκως μισουμένων καὶ ἐπηρεαζομένων»(I)¹⁵. Només començar, sembla dialogar amb el mateix Plini, quan reclama un judici just: «ἀξιούμεν τὰ κατηγορούμενα αὐτῶν ἐξετάζεσθαι, καὶ ἐὰν οὕτως ἔχοντα ἀποδεικνύωνται, κολάζεσθαι, ὡς πρέπον ἐστὶ, μᾶλλον δὲ κολάζειν» (III), on veiem reflectides les paraules d'acusacions anònimes en el *libellus* a què Plini fa referència (§5). I més encara, un altre pont amb la carta de l'advocat: «δνόματος μὲν οὖν προσωνυμία οὔτε ἀγαθὸν οὔτε κακὸν κρίνεται ἀνευ τῶν ὑποπιπτουσῶν τῷ ὀνόματι πράξεως» (IV). I més endavant: «ἐφ' ἡμῶν δὲ τὸ ὄνομα ὡς ἔλεγον λαμβάνετε, καίπερ, ὅσον γε ἐκ τοῦ ὀνόματος, τοὺς κατηγοροῦντας μᾶλλον κολάζειν ὀφείλετε» (IV). I no cal insistir en el paral·lelisme.

Aquesta apologia demostra el que només és una sospita a la carta de Plini: ell no és un advocat desprietat que castiga sense remordiments. La consulta a l'emperador fa patent la feblesa dels seus arguments d'acusació. La veu que escoltem en els textos d'aquesta altra banda reafirmen els dubtes dels romans durant els judicis i les penes cruels. El mateix emperador dubta i és moderat: *Neque enim in universum aliquid, quod quasi certam formam habeat, constitui potest* (Plini, X, 97, 1), és a dir, no es pot generalitzar un càstig per a totes les acusacions, sinó que s'ha d'observar cada cas en particular.

Quant a la desinformació de Plini envers les doctrines cristianes i la consideració de Crist *quasi deo* (§7), també resulten aclaridores les fonts en paral·lel. L'apologia més antiga que conservem, la d'Arístides d'Atenes dirigida a l'emperador Adrià, explica la falsedat de les religions politeistes: dels que creuen en els fenòmens de la natura, dels egipcis, dels grecs i, a més a més, de l'engany en què viuen els jueus. Ni una paraula, però, sobre la religió dels romans. El treball més extens que conec sobre aquest text, el de Constantino Vona, *L'Apologia di Aristide*

14. Això no vol dir que un text hagi estat escrit en resposta de l'altre, la qual cosa mai ha estat demostrada. D'altra banda, podem recordar que gairebé es va convertir en un costum de l'època dirigir cartes semblants a l'emperador, com per exemple la que citem en aquest treball juntament amb la de Climent d'Alexandria, *Stromatum*, VII,1 (cf. Migne, *P.G.* IX, col. 401 y s.), cronològicament posterior (s. III).

15. Per a aquest text, utilitzem J. P. MIGNE, *P.G.*, VI, col. 327 y s.

(Roma, 1950), no dona cap explicació d'aquest silenci. És un gest de delicadesa no atacar directament la religió de l'emperador, el destinatari directe de l'epístola? Hi ha hagut censura? Adrià, juntament amb Trajà, es mostren especialment comprensius respecte al problema dels molestos cristians¹⁶. I, d'altra banda, en aquesta època molts rituals i moltes divinitats d'origen oriental ja pertanyen a la religió oficial. Els arguments de resposta, però, per part dels pagans semblen mancar de contingut filosòfic i insisteixen a dirigir-se contra els cristians com una superstició perillosa i criminal.

La *Historia Augusta*¹⁷ ens relata com Alexandre Sever (222-235) tenia a l'altar de casa seva una figura de Crist que compartia la seva devoció amb altres divinitats paganes: «*in larario suo, in quo et divos principes sed optimos electos et animas sanctiores, in quis Apollonium et, quantum scriptor suorum temporum dicit, Christum, Abraham et Orpheum et huiuscemodi ceteros habebat ac maiorum effigies, rem divinam faciebat*». (29, 2). Evidentment no podem entendre que l'emperador s'hagués convertit al cristianisme. És més lògic creure que pretenia assimilar la figura de Crist a la de la resta de divinitats de l'estat, això sí, com un dels déus principals, atesa l'enorme difusió d'aquesta secta a tot arreu. La decisió de Sever d'integrar Crist al Panteó demostra un gran desconeixement dels principis del cristianisme. Al segle III l'emperador continuava sense comprendre el problema, de la mateixa manera que no el comprenia Plini quan deia que aquells feien himnes (*carmen*) a Crist *quasi deo* (§7).

A la mateixa *Historia Augusta*, una mica més endavant, diu: «*Christo templum facere voluit eumque inter eos recipere. Quod et Hadrianus cogitasse fertur, qui templa in omnibus civitatibus sine simulacris iusserat fieri, quae hodieque, idcirco quia non habent numina, dicuntur Hadriani, quae ille ad hoc parasse dicebatur. Sed prohibitus est ab iis qui consules sacra reppererant omnes Christianos futuros, si id fecisset, et templa reliqua deserenda*» (43,6-7). Aquest segon testimoni ens interessa pel que hem esmentat abans sobre l'apologia d'Arístides, ja que sembla dir-nos que l'emperador Adrià ja coneixia la difusió del cristianisme i pot-

16. Les diverses versions d'aquesta apologia que ens han arribat (cf. C. VONA, op. cit.) coincideixen en aquest silenci quant a la demostració de la falsedat de la religió romana. Trobem molt interessant la notícia de sant Jeroni, recollida a MIGNE, P.L. XXVII, col. 467-468, on llegim: «*Adrianus sacris Eleusinae initiatus multa Atheniensibus dona largitur. Quadratus discipulus apostolorum e Aristides Atheniensis noster philosophus libros per Christiana religione dedere compositos, et Serenus Granius legatus vir adprime nobilis litteras ad imperatorem misit, iniquum esse dicens clamoribus tantum et sectae reos fieri. Quibus commotus Hadrianus Minutio Fundano proconsuli Asiae scribit, sine obiecto criminis Christianos non condemnatos. Cuius epistolae usque ad nostram memoriam durat exemplum*». (Vegeu també altres notícies de sant Jeroni sobre la carta a Adrià a *De vir. ill.*, 20 i *Ep.* 70,4). No he trobat referències de la resposta d'Adrià, segons diu sant Jeroni. Ara ens interessa destacar que també aquest text conté certa intenció jurídica (*iniquum esse dicens clamoribus tantum et sectae reos fieri*), tot i que la lectura de l'apologia és difícil de trobar; i també destaquem la considerada resposta de l'emperador: *sine obiecto criminis Christianos non condemnatos*, que recorda la de Trajà al seu advocat. Finalment, l'apologia d'Arístides es va divulgar integrada en la novel·la medieval *Barlaam et Iosaphat*, que nosaltres estudiem en aquest moment.

17. Utilitzem l'edició de David MAGIE, *Scriptores Historiae Augustae* (3 vol.). Harvard Univ. Press: Londres, 1980⁵ (1924¹).

ser era bastant conscient del seu poder d'expansió. No ens oblidem de la carta de Plini que estem comentant: la frase de §9 també corrobora allò que Adrià tem segons el que llegim a Alexandre Sever, és a dir, la capacitat d'expansió dels cristians per tot arreu. A Plini, però, només li sorprèn i l'emperador Trajà no creu convenient actuar-hi en contra (carta X, 97, 2). Tanmateix, per a Adrià és un perill més imminent, tot i que també es mostra força moderat.

La comparació amb aquestes fonts (i moltes altres que es podrien aportar) fa patent que la consulta de Plini a l'emperador respecte als cristians és, en primer terme, de caire jurídic. Però no tan sols això. Sembla que els romans de la seva època (del seu segle, ens atreviríem a dir nosaltres) no tenen un coneixement gens clar sobre els cristians —moltes vegades són confosos amb els jueus—, ni de la seva filosofia, ni, per tant, comprenen la seva actitud. Aquesta confusió, creiem nosaltres, motiva Plini a buscar una raó més enllà de la jurídica, per condemnar o dissoldre amb més seguretat els acusats de cristianisme. Així entenem nosaltres algunes vacil·lacions durant la seva actuació al procés: *confitentes iterum ac tertio interrogavi supplicium minatus: perseuerantes duci iussi* (§3); *qui negabant esse se Christianos aut fuisse [...] dimittendos putavi* (§5); *ideo dilata cognitione ad consulendum te decurri* (§9). Em sembla que la moderada resposta del seu amic emperador no l'ajudà gaire.